

אחריות, בחירה ובריחה

אבל מה אני עשיתי?!

אחריות גורלית

פעם ראיתי מרפסת בלי אור, טיפסתי אליה לאורך צינור, רצייתי רק לבדוק את מצב המנורה - לפתע מי מופיע? המשטרה.

אדוני השופט! אדוני השופט! זאת האמת וכל האמת, אז למה אתה לי בית סוהר רושם? אינני אשם, אינני אשם.

היה לי שכן גורא ואיום שלא רצה לחיות איתי בשלום, כשחטבתי עצים, בא פתאום המסכן והכניס את הראש מתחת לגרון.

אדוני השופט, אל תהיה כזה מן... למה באדם אתה לא מאמין? רק לא בית סוהר, למען השם - אינני אשם, אינני אשם.

(מתוך השיר "אדוני השופט", חיים חפר)

- "למה באדם אתה לא מאמין" - לאיזו אמונה באדם מתכוון ה"נאשם"? מה חושב על כך המשורר?
- מתי אמונה כזו באדם היא ביטוי לתמימות, ומתי זוהי היתממות?

- באילו טענות מסיר מעליו "הנאשם" את האשמה?

עיינו במקורות הבאים:

וַיֹּאמֶר ה' אֶל קַיִן אֵי הֲבַל אֲהִיךָ וַיֹּאמֶר לֹא יָדַעְתִּי הַשֹּׁמֵר אֲהִי אֲנֹכִי וַיֹּאמֶר מָה עֲשִׂיתָ קוֹל דְּמֵי אֲהִיךָ צֹעֲקִים אֵלַי מִן הָאֲדָמָה:
(בראשית ד, ט-י)

ועל השאלה "אי הבל" שמבקש דמו מידו השיב "השומר אחי אנכי", כי קין חשב שהאדם מוכרח במעשיו ואין לו בחירה. ועל זה אמר: וכי אנכי השומר אחי, הלא אתה השומר מן הפגעים הטבעיים והרצונים וכן אתה השומר מן רעות בני אדם, ולמה לא שמרת אותו שלא אהרגנו? ואחר שאתה גזרת שיהרג הייתי מוכרח על הדבר, וזהו שכתבו במדרש לא אני הרגתיו אלא אתה שנתת בי יצר הרע. וה' השיב אתה עשיתו רע:
(מלבי"ם*, בראשית ד, ט)

אל יעבור במחשבתך דבר זה שאומרים טפשי אומות העולם ורוכ גולמי בני ישראל שהקב"ה גוזר על האדם מתחלת ברייתו להיות צדיק או רשע, אין הדבר כן אלא כל אדם ראוי לו להיות צדיק כמשה רבינו או רשע כירבעם או חכם או סכל או רחמן או אכזרי או כילי (=קמצן) או שוע (=נדיב) וכן שאר כל הדעות, ואין לו מי שיכפהו ולא גוזר עליו ולא מי שמושבכו לאחד משני הדרכים אלא הוא מעצמו ומדעתו נוטה לאי זו דרך שירצה (...). ודבר זה עיקר גדול הוא והוא עמוד התורה והמצוה (...). כלומר שהרשות בידיכם וכל שיחפוץ האדם לעשות ממעשה בני האדם עושה בין טובים בין רעים.

(רמב"ם, הלכות תשובה ה, ב-ג)

- קין בורח מאחריות בתואנה של גזירה א-לוהית. באילו עוד גורמים "שמיימים" ניתן לתלות את האחריות למעשים שלנו?

- באיזו טענה מתרץ קין את רצח הבל? מה עונה לו הקב"ה?
- מה דעת התורה על הבחירה החופשית, כפי שעולה מדברי הרמב"ם?

- מה דעתכם על טיעונו של קין? האם יש בו אמת? האם אתם נתקלתם במציאות שבה הרגשתם שאין לכם באמת בחירה מה לעשות?

אחת השאלות המרכזיות בתחום המשפט היא באיזו מידה אחראי אדם למעשיו. הבסיס לכל מערכת המשפט המודרנית הוא הענישה בהתאם לעקרון האשם. אלא שכעת מוענים חוקרים, ביניהם הנורולוגים (=חוקרי מוח) וולף זינגר מפרנקפורט, גרהארד רות מברמן והאנס מרקוביץ' מבילפלד, שעיקרון זה מבוסס על מעות. למענתם, הבחירה החופשית בין טוב לרע היא אשליה, ולכן המעשה הרע הוא תוצר של הליך ביולוגי בלבד. "כל הפעולות שלנו נקבעות דרך התקשוריות במוח שלנו", טוען מרקוביץ'.

(מתוך המאמר "החוש השישי", יורג בלך ורפאלה פון ברדו, "דר שפיגל")

אילו בבית המשפט שלכם היה טוען הסניגור כי הנאשם לא אחראי למעשיו כי "המעשה הרע הוא תוצר של הליך ביולוגי בלבד", כיצד הייתם מגיבים? ואם הוא היה טוען שהוא לא שפוי? מה ההבדל בין השניים?

האם לאדם ישנה אפשרות לבחור בחירה מוסרית על פי החוקרים במאמר? מדוע?
במה החוקרים תולים את חוסר האפשרות לבחור, ובמה קין תלה?

מלבד הטיעון ה"נירו-ביולוגי", אילו עוד גורמים "שוללים" מהאדם את האפשרות לבחור בצורה חופשית (ראו מקורות 2-3 בדף ההרחבות)?

לאור שלל הגורמים שמשפיעים על האדם (תורשה, חינוך, סביבה, ועוד) כיצד ניתן לטעון שיש לאדם אחריות על מעשיו, אם הוא לא באמת בוחר מה לעשות?

לפניכם שלושה מקורות שמתמודדים עם השאלה הזו:

היוצא מדברינו, שאין בחירה אלא בנקודת הבחירה (להבהרת המושג "נקודת הבחירה", ראו מקור 4 בהרחבות), ומקום נקודה זו נקבע ע"י סיבות שקדמו, אבל אין סיבות שתוכלנה לפעול על עצם בחירת האדם. ודבר זה מפורש הוא בתורה: "החיים והמות נתתי לפניך" – פירושו: מיוזג המידות (=הרכב התכונות), החינוך והסביבה, (...) אותם: – "נתתי לפניך" – הם "דברים נתונים", נמצאים לפניך מבלי סבה חדשה מצדך, ככל שאר הדברים הנמצאים סביב לך, אבל – "ובחרת בחיים" – הבחירה בחיים, במה שהוא מציאות ואמת, האדם לבדו עושה אותה, בלי שום סיבה שתפעול עליו.

(הרב אליהו דסלר**, "קונטרס הבחירה", מכתב מאליו 'א' עמ' 114)

האדם אינו עצם אחד בכלל שאר עצמים. עצמים קובעים אהדדי (=אחד על השני). ואילו האדם קובע את עצמו. נכון יותר, הוא מחליט אם להניח לגורמים אחרים לקבוע אותו, בין שאלה הם הדחפים והאינסטינקטים שדוחפים אותו, ובין שהם הסיבות והמשמעויות הדוחפות אותו.

(ויקטור פרנקל**, הזעקה הלא נשמעת למשמעות, עמ' 63)

לפי כל אחד מהסברים הנ"ל, באיזה מקום יש לאדם אחריות על מעשיו?

מה דעת הרב ישראלי על הטענה שלאדם אין בחירה? האם אפשר להתגבר על ה"תנאים"?
כיצד ויקטור פרנקל מתמודד עם הטענה הזו? במה הוא שונה מהרב ישראלי?

האם הרב דסלר דוחה טענה זו על הסף? איזה חלק ממנה הוא מקבל? איפה בכל זאת האדם בוחר?

לסיכום, מה התחדש לכם מהלימוד לגבי מושג האחריות העצמית?

* ויקטור אמיל פרנקל (וינה, 1905-1997) היה רופא נורולוג ופסיכיאטר יהודי וינאי. ספרו "האדם מחפש משמעות" עוסק בגישתו הפסיכותרפית למציאת משמעות לחיים לאור חוויותיו מהשואה.

* הרב אליהו אליעזר דסלר (נולד בלטביה ב-1892, נפטר בישראל ב-1953) נחשב לאחד מגדולי בעלי המוסר במאה ה-20. כיהן כרב באנגליה ובמשגיח רוחני בישיבת פוניבז'.

* הרב שאול ישראלי (נולד בבלארוס ב-1909, נפטר בישראל ב-1995) היה מן הרבנים הבולטים של הציונות הדתית. שימש רב, דיין בבית הדין הגדול, חבר במועצת הרבנות הראשית, ראש ישיבת מרכז הרב ונשיא מכון ארץ חמדה. חתן פרס ישראל למדעי היהדות.